ELS JUEUS DE BARCELONA I GIRONA FINS A LA MORT DE RAMON BORRELL (1018)

David ROMANO

0. INTRODUCCIÓ

Monogràficament he tractat aquest tema en tres ocasions,[1] encara que amb lleugeres diferències en l'extensió cronològica. Aquí faré una exposició de l'estat de la qüestió, tot i afegint-hi algunes dades noves, intentant generalitzar i que les meves idees siguin asequibles oralment.

La història dels jueus a la Península Ibérica o Sefarad —no s'ha d'emprar la paraula «Espanya», car és aleshores un anacronisme[2]— pot dividir-se en quatre grans èpoques: romana, visigòtica, islàmica i cristiana. De la darrera i referint-me més concretament a la Corona d'Aragó diré que poden marcar-se quatre períodes, el primer dels quals arriba fins l'any 1213: és el perío-

1. Romano, David, *Una població marginada: els jueus*, en «Història de Catalunya», III, Salvat editores, Barcelona, 1979 i reimpressió 1983, pp. 143-147; *Jueus a la Catalunya carolíngia i dels primers comtes (876-1100)*, en «Exposició: Girona dins la formació de l'Europa medieval, 785-1213», Ajuntament, Girona, 1985, pp. 113-119; i *Les juifs de Catalogne aux alentours de l'an Mil*, ponència presentada al Colloqui internacional Hug Capet. 987-1987: «França meridional, Catalunya, Aragó i Navarra al voltant de l'any Mil», Barcelona, 2-5 juliol, 1987, en curs de publicació.

2. Romano, David, *Los judíos de la Corona de Aragón en la Edad Media*, en «España. Al-Andalus. Sefarad: Síntesis y nuevas perspectivas», Universidad de Salamanca, Salamanca, 1988, § 0.2.

de que, amb tota l'aproximació que té qualsevol intent de caracterització, he definit «con noticias escasas y aisladas que no ofrecen suficiente cohesión».[3] Aquesta caracterització és vàlida també en aquest cas, malgrat que només arribaré fins l'any 1018, és a dir, fins a la mort del comte Ramon Borrell.

Tot i que sigui ben sabut, potser no serà inútil recordar que els jueus van constituir a tot arreu una minoria, quantitativament no definible, una minoria que alhora, o naturalment, era marginada. També en aquest període ho devia de ser malgrat que les dades no permeten de precisar aquesta afirmació: les fonts documentals i cronístiques són escasses i poc aclaridores, tant les cristianes com les jueves, i crec que el millorament de les tècniques historiogràfiques no permetrà massa avanços en les deduccions.

Hi ha una sola i única raó per a que un fet sigui considerat aquí: que el document tingui cura de dir explícitament que es tracta d'un *judeus* o *hebreus*, o bé que usi l'adjectiu *hebraicus, judaicus* o la possessió marcada per un *hebreorum.*

1. Manca de dades històriques fins l'any 850

Tinc de dir que fins l'any 850 s'ha de remarcar l'absència total i absoluta de dades referents als jueus catalans: no n'hi han en els documents ni tampoc n'hi han en els que jo anomeno textos, és a dir, religiosos, jurídics, històrics, etc.

De les èpoques romana i visigòtica referent als jueus no queda cap document enlloc: només coneixem textos, sobre tot jurídics i religiosos, de caràcter general. És cert que queden làpides, però llur utilització històrica sovint és discutible, car no contenen fites cronològiques ni geogràfiques: són bens mobles, transportables i utilitzables àdhuc a anys i a kilòmetres de distància.

I del temps postvisigòtic, o sigui, en domini musulmà o en temps de conquesta o reconquesta als musulmans, res de res.

Manquen també notícies genèriques referents a tota Hispania.

3. Romano, David, *Arqueología judía en Cataluña*, en «Actas del III Congreso Internacional Encuentro de las tres culturas», Universidad de Tel-Aviv i Ayuntamiento de Toledo, Toledo, 1988, p. 132, § 2.

2. Notícies del segle IX

Tampoc no coneixem documents de la primera meitat del segle IX. Hem d'esperar l'any 852 i des d'aleshores, és a dir, a la segona meitat del segle disposem de dues dades segures i una de dubtosa.

L'any 852 els *Annales bertinianorum* —són de Saint Bertin, al nord-oest de França— registren la presència o l'existència de jueus a la ciutat de Barcelona. La frase és ben curta i per aquest motiu pot ser citada textualment: «Mauri Barcinonam, judaeis prodentibus, capiunt; interfectisque pene omnibus christianis et urbe vastata impune redeunt». Amb tot, cal dir que la notícia és difícilment interpretable sense, o per manca de, context i àdhuc el sentit exacte de «prodentibus» no és pas unívoc.

La segona notícia segura es conserva alhora en un pergamí original i en una còpia del *Liber antiquitatum* de la Catedral de Barcelona. És un document adreçat als barcelonins per l'emperador Carles el Calb, on s'esmenta l'activitat d'un jueu: «Venit denique Iudas hebreus, fidelis noster, ad nos et de vestra fidelitate multa nobis designavit», i més avall s'especifica: «valete et sciatis vos quia per fidelem meum Iudacot dirigo ad Frodoynum episcopum libras X de argento ad sua eclesia reparare». Aquest text no és datat, però s'ha d'adscriure al període entre 25.12.855 i 6.10.857 (car Carles el Calb és mencionat com a «imperator augustus»). És a dir, hi ha l'esment d'un jueu a Barcelona, però he dit manta vegada que si és clar que Judà va i ve, si sembla clar que és a Barcelona, no hi ha cap indicació de que sigui barceloní.

Pel que fa a la notícia que he qualificat de dubtosa es refereix al comtat de Besalú i a la ciutat de Girona, però àdhuc la data és incerta. Es tracta d'un document copiat al segle XVIII —no l'he sabut/pogut retrobar— que recull l'acta d'un judici fet l'any 983 sobre fets succeïts abans de 894 (data probable de la mort de Dela, comte de Girona). El text diu: «De alode qui est in comitatu bisuldunense in locum qui dicunt Iudaicas vel in terminio de Coscolio ubi judei dudum habitaverunt et Dela comes ipsum alodem de predictis iudeis adquisivit. Prescriptus vero Dela ipsos iudeos qui inibi habitaberunt in sua civitate Ierunde locavit et ipsum alodem que dicunt Iudaicas cum suo terminio de ipsis iudeis adquisivit». És a dir: uns jueus *posseïen i vivien* a l'alou de Juïgues, al terme de Coscoll; l'alou va ser comprat per Dela, que va establir els jueus a la ciutat de Girona. Dels topònims s'en podria parlar i intentar localitzacions; però, entre d'altres, hi

ha dues coses que sobten: l'una és que els jueus *visquessin* a l'alou, fet que va contra les costums; [4] i l'altre que fossin establerts a Girona.[5]

3. De l'any 940 fins al 1018

3.0 *Generalitats*

El segle x ja és abundós en informació sobre els jueus catalans. A la primera meitat del segle consta l'existència i l'activitat almenys de dos autors, ambdós d'origen tortosí, tot i que foren actius fora de llur pàtria: em refereixo al gramàtic Mĕnaḥem ben Sarūq, que treballà a Còrdova protegit per Ḥasday ibn Saprūt, i al viatger-mercader-geògraf Ibrāhim ibn Yaʿqūb al-Ṭurtūšī, que ens ha deixat una relació del seu viatge als països eslaus.

D'altra banda cal dir que sabem coses concretes de jueus vinguts a Barcelona des de terres islàmiques o que hi van anar amb missions diplomàtiques. Amb tot, la major partida de notícies és la referent a jueus segurament de vida estable a Barcelona i a Girona.

3.1 *Ambaixadors jueus de Còrdova i a Còrdova*

De la primera meitat del segle x tenim notícies de diplomàtics jueus per mitjà d'una crònica àrab.[6]

4. Romano, David, *Los judíos y el campo en los estados hispánicos*, comunicació presentada al «Tenth World Congress of Jewish Studies», Jerusalem, 16-24.8.1989.

5. Fa anys vaig parlar d'un rabí barceloní entre 869 i 887; però més tard vaig rectificar el meu error: el barcelonisme del rabí no és un fet demostrat.

6. El text àrab és a Ibn Ḥayyān: *Al-Muqtabas*, edició de P[edro] Chalmeta, Instituto Hispano-árabe de Cultura i Facultad de Letras de Rabat, Madrid, 1979, pp. 454-455. La traducció castellana a Ibn Ḥayyān de Córdoba: *Crónica del califa 'Abdarrahmân II an-Nāṣir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis V)* (Anubar i Instituto Hispano-árabe de Cultura, Zaragoza, 1981), pp. 341-342. El text havia estat traduit anteriorment per Chalmeta, P[edro]: *El estado cordobés y el Mediterráneo septentrional durante la primera mitad del siglo* x. *Los datos de Ibn Ḥayyān*, en «Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo occidental», Universidad Autónoma de Barcelona, Barcelona, 1978, pp. 154-156.

Aquestes notícies me les ha fet saber el meu fraternal amic Joan Vernet. Li estic agraït per aquestes notícies i moltes altres coses de les quals en parlaré llargament algun dia.

Són dues notícies gairebé coetànies, totes dues de l'any 940, que ens fan conèixer l'actuació de dos jueus venint de o anant a Còrdova com a ambaixadors.

La primera és sens dubte més important per la personalitat de l'ambaixador: es tracta del famós —ja l'he esmentat— secretari Ḥasday ibn Šaprūt, enviat per ʿAbd al-Rahmān III a Barcelona a fi i efecte de concloure una pau amb Sunyer, i no tan sols amb Sunyer ans també amb alguns comtes com Unju —Huc?— (que justament demanà i obtingué un salconduit pels comerciants del seu domini en viatge a al-Andalus). El text és força interessant, però no pas per a la història dels jueus.

La segona notícia parla d'una ambaixada en sentit contrari. Realment cal dir que no sabem si aquest jueu era de la ciutat de Barcelona o del comtat de Barcelona o, i això em sembla més probable, del comtat de Narbona. La notícia és ben seca. Traduïda al català diria: «Riquilda, filla de Borrell, senyora d'alguns francs, va imitar a Unju en la seva pau amb [ʿAbd al-Rahmān III] al-Nāṣir, enviant-li el seu home de confiança, el jueu Bernat, amb peregrines preciositats del seu país, que al-Nāṣir acceptà i retribuí amb altres encara més precioses, afalagant els seus missatgers». En aquesta informació sobta que el jueu porti el nom ben català i gens hebreu de Bernat/Bernet (si la restitució dels punts diacrítics és encertada).[7]

3.2 *La vida jueva a Barcelona i a Girona*

3.2.0 Generalitats

En els documents cristians de la segona meitat del segle X comencen a abundar notícies segures dels jueus. En concret, des d'exactament l'any 963: un document de Barcelona i un altre de Girona. Aquest fet es té de remarcar: no queda, més ben dit, jo no conec cap document dels altres comtats (i/o bisbats), ni d'Urgell ni de Vic.

Amb tot, cal dir que el nombre de documents és ben reduit: 4 (i si voleu 5) de Girona i 17 de Barcelona, sense que sigui possible afegir dades genèriques referents a altres jueus catalans. I de més a més, pel que fa a les fonts hebrees tan sols hi han tres

7. Tinc de dir que no hi veig cap altra proposta-possibilitat raonable.

breus textos inclosos en documents cristians (que corroboren el que diu el text llatí) i no tenim cap notícia cronística o de caràcter general.

Amb aquests documents, poc nombrosos i, a més, no massa significatius ni explícits, no són pas gaires els resultats que hom pot assolir. Malgrat això, s'en poden treure un cert nombre de conclusions, indiscutibles.

Per a la història, diguem-ne, externa només pot registrar-se un fet: que la ràtzia d'al-Manṣūr contra Barcelona al 985 va causar la mort d'alguns jueus de la ciutat, i llurs terres passaren a propietat del comte Ramon Borrell: «terras et vineas qui mihi advenerunt per successionem mortuorum hebreorum, qui in interitu Barchinone civitatis perierunt». Però, contra allò que alguns historiadors han gosat escriure, es tracta d'un fet local, almenys pel que fa als jueus: només va afectar a barcelonins i, evidentment, no a gairebé tots (com també s'ha dit).

3.2.1 La propietat

Quan a la propietat, és prou evident que els jueus posseïen bens urbans (només documentats a Girona) i semirurals,[8] però en cap cas propiament rurals.[9] Les propietats semirurals són designades documentalment només com a «terras» i com a «vineas»: tots sabem què són i per a què serveixen les vinyes; de les terres jo he suposat que es tractava de camps i potser més exactament de horts.

Les possessions urbanes són cases: no crec en la veracitat del document que esmenta la sinagoga de Girona.[10]

3.2.2 L'hàbitat

Pel que fa a l'hàbitat no hi ha dubte de que els jueus vivien a la ciutat,[11] tot i que d'aquells moments només quedin exemples

8. Fixeu-vos que, per tal d'evitar anacronismes, no empro l'expressió «suburbans».

9. Sobre la meva darrera posició respecte a aquestes denominacions, vegeu Romano, *Los judíos y el campo en los estados hispánicos*, citat a la nota 4.

Sobre el cas de Cubellas, antany qualificat com a rural, jo crec haver demostrat que era «semirural»: vegeu Romano, *Les juifs de Catalogne aux alentours de l'an Mil*, citat a la nota 1, § 1.2.1.1.

10. En la documentació d'aquesta època no queden dades dels cementiris.

11. Romano, David, *Habitats urbains des juifs hipaniques*, comunicació pre-

a Girona; però *mai no és dit que visquessin en zones semirurals*. He dit en una altra ocasió que «poseer no significa habitar».

3.2.3 Les activitats

No sabem res de concret del conreu: no queda cap dada positiva i justament per aquest motiu he suposat que els jueus s'ocupaven de llurs terres semirurals d'una manera complementària o subsidiària.

Pel que fa a les activitats urbanes és palès el recurs al préstec, tot i que tan sols és documentat en dues ocasions. I de la llegenda d'una moneda d'or àrab, havent confrontat la informació amb la que donen pergamins d'anys posteriors, coneixem l'existència d'un orfebre anomenat *Bon Nom*. *Res no sabem* de qualsevol altra activitat, i no ho sabem per una senzilla raó: la manca d'actes documentals.

3.2.4 La situació legal

Dels testimonis conservats és evident que en alguns aspectes els jueus tenien els mateixos drets que els cristians; el que no sabem és quins els hi mancaven car l'absència de dades no permet prejutjar: ¿no han fet això o allò perquè els hi era prohibit o perquè la història no ens ha conservat proves d'aquesta qüestió?

Evidentment venen, compren, permuten, els és reconegut llur dret, *posseeixen terres i vinyes i també cases*, àdhuc adquirides per herència. I presten diners. En èpoques posteriors, properes però, és atestada la possibilitat de llogar i també de rebre préstecs: penso que podem acceptar que també ho feien durant el nostre període. La presència de jueves no és documentada en totes aquestes activitats; però com a mínim és segur que podien posseir cases i terrenys, i sembla que podien vendre i heretar.

Cal remarcar que totes, absolutament totes, *aquestes transaccions* són fetes entre jueu i cristià, mentre que mai no és explícit que les dues parts fossin jueus. Personalment jo diria que no es tracta d'una qüestió essencial sinò circumstancial: absència de documents conservats. Devia haver transaccions entre jueus: si

sentada al congrés «Les sociétés urbaines dans la France méridionale et la Péninsule Ibérique au Moyen Age», Pau, 21-24, septembre 1988, en curs de publicació.

no, no s'explicaria que a finals del segle XI fos redactat un formulari notarial en hebreu.[12]

3.2.5 La vida no material

De la vida no material ens informen una mica alguns indicis i també alguns fets.

En primer lloc, l'onomàstica d'aquests jueus. Els textos hebreus empren sempre noms hebreus; en canvi, els noms escrits en caràcters llatins poden classificar-se, a parts iguals, en tres grups: noms hebreus (per exemple, Abram, Ana, Isaac), noms catalans (com Benvenist, Bonafilia, Doucerella, Salvador) i noms d'origen no massa clar (Bellet, Beloca, Bens, etc.). De més a més, cal observar l'existència de dobles noms, com «Natanael que vocant Dodatus» i «Achiu ebreo que vocant Zento». En tot cas hi ha una catalanització.

No es conserven dades d'activitats culturals pròpiament dites. Però, en canvi, ens ha arribat una notícia de caire espiritual. Un pergamí de l'any 1023 esmenta la cristianització («nuperrime est prefusus aquam sacri baptismati») d'un jueu: curiosament un any abans aquest jueu havia estat acusat de «adulterium exercere cum quadam christiana habente viro superstite». Tot i que hom es té de preguntar fins a quin punt la conversió era voluntària, és evident que des del punt de vista jueu aquesta notícia ha de ser considerada com a testimoni d'espiritualitat negativa.

4. Cloenda

En resum, tot això és el que hom pot dir dels jueus fins l'any 1018.

Les notícies més antigues són difícilment interpretables, per manca de context. Quant a les posteriors a l'any 963, més útils i valorables, i les he valorat tot el que he pogut, tinc de dir que són poques les esperances de que s'arribi a disposar de nova documentació, i també són poques les esperances de que el progrés dels mètodes historiogràfics ofereixi possibilitats de noves interpretacions.

Universitat de Barcelona, octubre de 1989

12. Em refereixo al *Séfer ha-šětarot* del barceloní R. Yĕhudà ben Barzilay, autor també d'un comentari de caràcter cabalístic.